

ПІДХОДИ ДО ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ САМОСВІДОМОСТІ В ПСИХОЛОГІЧНІЙ НАУЦІ

У статті узагальнено та систематизовано наукові підходи до визначення поняття самосвідомості особистості. Розкривається та порівнюється зміст понять «самосвідомість», «Я-концепція» та «Я-образ».

Ключові слова: самосвідомість, Я-концепція, Я-образ.

А.Н. Билецкий ПОДХОДЫ К ОПРЕДЕЛЕНИЮ ПОНЯТИЯ САМОСОЗНАНИЯ В ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ НАУКЕ

В статье обобщены и систематизированы научные подходы к определению понятия самосознания личности. Раскрывается и сравнивается содержание понятий «самосознание», «Я-концепция» и «Я-образ».

Ключевые слова: самосознание, Я-концепция, Я-образ.

A.N. Biletskiy APPROACHES TO DEFINITION OF CONCEPT OF SELF-CONSCIOUSNESS IN THE PSYCHOLOGICAL SCIENCE

In article scientific approaches to definition of concept of self-consciousness of personality are generalized and systematized. Maintenance of concepts «self-consciousness», «I-concept» and «self-image» is opened and compared.

Key words: self-consciousness, I-concept, self-image.

Актуальність. Дослідження самосвідомості вже стали класикою сучасної психологічної науки і, проте, їх роль при вирішенні завдань вивчення особливостей психічного функціонування людини невпинно зростає. Це пов'язано з потребою визначення ступеня важливості людини як суб'єкта життєтворчості в умовах сучасності, здібностей людини перетворювати себе і навколишній світ.

Постановка проблеми. В останнє десятиліття особливої уваги серед сучасних вчених набули такі аспекти проблеми самосвідомості, як визначення сутності професійної самосвідомості (І.П. Андрійчук, І.М. Бех, І.А. Донченко, Н.І. Кривоконь, П.В. Макаренко, Я.В. Мацегора, В.О. Швидкий та ін.), розкриття змісту та структури національної самосвідомості (О.М. Васильченко, С.О. Мофа,

О.Я. Надибська, В.Ф. Соколова, О.В. Шевченко та ін.), корекція, формування та розвиток Я-концепції (М.О. Антонець, О.О. Жигайло, С.Б. Кузікова, Г.М. Свіденська, Л.П. Чепіга та ін.), визначення ролі мотиваційно-ціннісної сфери у процесах самосвідомості особистості (П.В. Макаренко, К.О. Міхно, К.О. Островська та ін.). Але й дотепер спостерігається термінологічна різноманітність при трактуванні понять «самосвідомість», «Я-концепція» та «Я-образ», що певним чином ускладнює інтеграцію наукових знань за проблематикою самосвідомості особистості.

Мета даної статті – теоретичний аналіз, узагальнення та систематизація основних підходів до визначення та співвідношення понять «самосвідомість», «Я-концепція», «Я-образ» у вітчизняній та зарубіжній психології.

Феномен самосвідомості був і залишається одним з найцікавіших у психології. Його вивченню присвячена велика кількість робіт вітчизняних вчених, яка сконцентрована навколо двох груп питань. У роботах Б.Г.Ананьєва, Л.І.Божович, Л.С.Виготського, Г.С.Костюка, О.М.Леонтьєва, С.Л.Рубінштейна, В.В.Століна, П.Р.Чамати, І.І.Чеснокової, К.В.Шорохової проблему подано в загальнотеоретичному й методологічному аспектах, проаналізовано питання про становлення самосвідомості в контексті більш загальної проблеми онтогенезу особистості. В іншій групі досліджень (Л.В.Бороздіна, М.Й.Боришевський, О.В.Захарова, М.І.Лисіна, А.М.Прихожан, В.Ф.Сафін) розглядаються спеціальні питання, які пов'язані з розв'язанням проблеми самооцінки, а також проблеми самовизначення особистості. Проведено чимало філософсько-психологічних досліджень, у яких проаналізовано проблеми, пов'язані з феноменом «Я», особистісною відповідальністю, моральним вибором, моральною самосвідомістю (М.О.Бердяєв, Д.І.Дубровський, Е.В.Ільєнков, Р.В.Павелків Р.В., О.Г.Спіркін та ін.). І.С.Кон у своїх роботах розглядав загально- та соціально-психологічні, історико-культурні та філософські аспекти самосвідомості.

Серед іноземних психологів найбільший внесок у розвиток цієї проблематики зробили Р.Бернс, У.Джемс, Ч.Кулі, А.Маслоу, Дж.Мід, Г.Олпорт,

К.Роджерс, В.Франкл, З.Фрейд, К.Хорні, Е.Еріксон, К.Г.Юнг та багато інших видатних вчених.

Самосвідомість, як важливий структурний компонент особистості, є тим внутрішнім механізмом, завдяки якому людина здатна не тільки свідомо сприймати дію навколишнього середовища, але й самостійно, усвідомлюючи свої можливості, визначати міру та характер особистої активності. В результаті людина не тільки може відобразити зовнішній світ, але, виділивши себе в ньому, пізнавати і свій внутрішній світ, переживати його і певним чином ставитися до себе. Самосвідомість, з одного боку, як би фіксує підсумок психічного розвитку особистості на певних етапах її існування, а з іншого боку, в якості внутрішнього усвідомленого регулятора поведінки самосвідомість впливає на подальший розвиток особистості. Вона є однією з істотних умов безперервності розвитку особистості, рівноваги, яка встановлюється між зовнішніми впливами, внутрішнім станом особистості і формами її поведінки [18].

Нині існує цілий ряд визначень самосвідомості. У розумінні О.Г.Спіркіна, «самосвідомість – це усвідомлення і оцінка людиною своїх дій і їх результатів, думок, почуттів, моральної подоби та інтересів, ідеалів і мотивів поведінки, цілісна оцінка самого себе і свого місця в житті. Самосвідомість – конституююча ознака особистості, що формується, разом із становленням останньої» [16, с.149].

І.І.Чеснокова розуміє самосвідомість як сукупність психічних процесів, за допомогою яких індивід усвідомлює себе в якості суб'єкта діяльності, а його уявлення про самого себе складаються в певний «образ Я» [19].

На думку В.Г. Маралова, самосвідомість – це діяльність «Я» як суб'єкта по пізнанню (чи створенню) «образу Я» («Я-концепції»). У свою чергу «образ Я», включаючись в структуру «Я» як суб'єкта, виконує саморегулюючу функцію[11].

Проте О.М.Леонтьєв, характеризуючи проблему самосвідомості як проблему високого життєвого значення, що вінчає психологію особистості, та розцінюючи її в цілому як невирішену, як таку, що вислизає від науково-психологічного аналізу, вважав, що наявність тієї або іншої межі самосвідомості забезпечується шляхом емоційно-когнітивного узагальнення ситуацій, в яких у

особистості виникають проблеми, а також мотивів, щодо яких вони виникають [10, с.153].

Один з підходів до дослідження проблеми самосвідомості спирається на аналіз тих підсумкових продуктів самопізнання, які виражаються у будові уявлень людини про саму себе або її «Я-концепції».

Практично кожен дослідник «Я-концепції» особистості намагався дати своє оригінальне визначення цьому поняттю. Так, на думку Ф.Райса, «Я-концепцію» можна визначити як свідоме когнітивне сприйняття й оцінку індивідом самого себе, тобто думки про себе. «Я-концепцію» можна також назвати самопередбачуваною, гіпотетичною ідентичністю [14].

Інше визначення «Я-концепції» дає Д.Стейнс. «Я-концепція» трактується як існуюча в свідомості індивіда система уявлень, образів і оцінок, які стосуються самого індивіда. Вона включає оцінюючі уявлення, що виникають в результаті реакцій індивіда на самого себе, а також уявлень про те, який він має вигляд в очах інших людей. На основі останніх формулюється й уявлення про те, яким би він хотів бути і як він повинен себе поводити [22].

К.Роджерс стверджував, що «Я-концепція» складається з уявлень про власні характеристики та здібності індивіда, уявлень про можливості його взаємодії з іншими людьми та з оточуючим світом, ціннісних уявлень, пов'язаних з об'єктами та діями, і уявлень про цілі або ідеї, які можуть мати позитивну або негативну спрямованість [20].

А.А.Налчаджян розглядає «Я-концепцію» як загальну структуру самосвідомості, що належить «Я», де «Я» виступає ядром особистості, її центром. Крім того, він вважає, що динамічні та в значній мірі усвідомлені «Я-образи» є актуально усвідомлюваними частинами «Я-концепції», її підструктурами, які у відповідності до зовнішніх ситуацій, швидко змінюють один одного [13].

На відміну від ситуативних «образів Я», «Я-концепція» є відносно стійкою, більш чи менш усвідомленою системою уявлень індивіда про самого себе. Вона створює в людини відчуття власної постійної визначеності, самототожності; на її основі індивід будує свою взаємодію з іншим людьми. Тому, «образи Я»

виступають як окремі види суб'єктивного знання про себе, або елементи цілісної «Я-концепції» [3].

Американський психолог М.Розенберг вважав, що «образ Я» складається з низки партикулярних образів, серед яких найбільш суттєвим є «теперішнє Я» (яким індивід бачить себе в даний момент), «динамічне Я» (яким індивід хоче стати), «фантастичне Я» (яким варто бути), «можливе Я» (яким може стати індивід), «ідеалізоване Я» (яким прийнято бачити себе), а також низку «зображуваних Я» (маски, за якими індивід ховає своє «реальне Я») [21].

Р.Бернс вважає, що існують три основні модальності самоустановок з яких складається «Я-концепція»: «реальне Я» (установки індивіда, пов'язані з його уявленням про те, яким він є насправді), «дзеркальне Я» (соціальне) (установки, пов'язані з уявленням індивіда про те, яким його бачать інші), «ідеальне Я» (установки, пов'язані з уявленням індивіда про те, яким би він хотів стати).

Крім того, він вважає, що оцінний момент установок стосовно себе – це емоційно пережите внутрішнє співвідношення реального, дзеркального й ідеального «Я», що змушують індивіда додавати той чи інший статус, значимість «Я в світі» [4].

На думку О.О. Бодальова та В.В. Століна «Я-концепція», як і «Я-образ», є «продуктом» самосвідомості. Учені припускають, що поняттєво–концептуальне уявлення про самого себе, як продукт самосвідомості, одночасно є і його істотною умовою, і важливим моментом цього процесу. «Я-концепція» – не просто продукт самосвідомості, але й важливий фактор детермінації поведінки людини, таке внутрішньо особистісне утворення, яке багато в чому визначає напрямок її діяльності, поведінки у ситуаціях вибору, контакти з людьми. «Продукт», «умова», «процес» – необхідні параметри «Я-концепції» [5, с.210].

У працях В.С.Агапова, І.В.Барішникової, О.В.Іващенко також відстоюється точка зору щодо необхідності розділити поняття «Я-концепція» та «самосвідомість» у зв'язку з тим, що «Я-концепція» є підсумковим продуктом свідомості, самосвідомості й несвідомого. Багатомірна й багаторівнева «Я-концепція» особистості розгортається одночасно в декількох планах, що

розкривають різні масштаби її структурної організації; їй властиві характеристики систем: цілісність, структурність, взаємозалежність із середовищем, ієрархічність, керованість, наявність історії [1].

Українські дослідники Н.І. Тавровецька [17] та Н.О. Давидюк [7], у своїх роботах ототожнюють поняття «Я-образ» та «Я-концепція», вказуючи на те, що у сучасній психологічній науці ці поняття розглядаються переважно з двох позицій: як синонім самосвідомості та як результат розвитку самосвідомості, а Н.І. Кривоконь [8], С.Б. Кузікова [9] та Я.В. Мацегора [12] взагалі не розділяють у своїх роботах поняття «самосвідомість», «Я-концепція» та «Я-образ».

І.П. Андрійчук розглядає «Я-концепцію» як відносно стабільну, більш чи менш усвідомлену, таку, що переживається як неповторна, систему уявлень індивіда про себе, на основі якої він будує взаємодію з іншими людьми і ставиться до себе. При цьому «Образ Я», визначається лише як когнітивна складова «Я-концепції» [2].

О.М. Васильченко визначає «Я-концепцію» як поліфункціональну систему, яка може бути представлена як набір когнітивних репрезентацій самості, що формують дві підсистеми – соціальну і особистісну ідентичності. У своїй роботі автор зазначає, що «Я-концепція» не є тотожною поняттю «Я-образ», але не достатньо визначає зміст останнього [6].

Г.М. Свіденська вбачає у співвідношенні понять «Я-образ» та «Я-концепція» різний рівень узагальнення. Для неї «Я-концепція» більш глобальна, оскільки містить у собі «Я-образ» поряд із самоставленням. Поняття «Я-концепція» розглядається як глобальний, організуючий початок, що забезпечує наступність і цілісність активності особистості, у той час як «Я-образ» є частковим проявом «Я» в конкретних ситуаціях. Тобто, «Я-концепцію» можна розглядати і як сукупність безлічі конкретних «Я-образів», кожен з яких сформований людиною стосовно своєї певної особистісної ролі [15].

Висновки. Більшість дослідників самосвідомості в загальному вимірі визначають її як процес свідомого когнітивного сприйняття та оцінки суб'єктом самого себе, продуктом якого є «Я-концепція». «Я-концепція» є відносно стійкою,

більш чи менш усвідомленою системою уявлень індивіда про самого себе. Вона створює в людини відчуття власної постійної визначеності, самототожності; на її основі індивід будує свою взаємодію з іншим людьми. «Я-образи» виступають як окремі види суб'єктивного знання про себе, або елементи цілісної «Я-концепції». «Я-образи» необхідно вважати описовими складовими «Я-концепції», які змінюють одна одну у відповідності до зовнішньої ситуації.

В умовах сьогодення, основні дослідження самосвідомості вітчизняних психологів згруповані навколо проблеми структури та рівневої будови досліджуваного феномену, що зумовлює необхідність продовження даної роботи у вказаному напрямку.

Список літератури

1. Агапов В.С., Иващенко А.В., Барышникова И.В. Я-концепция личности в отечественной психологии. – М.: МГСА, 2000. – 155 с.
2. Андрійчук І.П. Формування позитивної Я-концепції особистості майбутніх практичних психологів у процесі професійної підготовки: автореферат дис... канд. психол. наук. / Національний педагогічний університет ім. М.П.Драгоманова. – К., 2003. – 23с.
3. Бернс Р. Что такое Я-концепция // Психология самосознания. Хрестоматия / Под. ред. Д.Я. Райгородского. – Самара: Бахрах-М, 2003. – С. 35-58.
4. Бернс Р. Развитие «Я-концепции» и воспитание. – М.: Прогресс, 1986. – 416 с.
5. Битянова М.Р. Организация психологической работы в школе. – М.: Совершенство, 1997. – 298 с.
6. Васильченко О.М. Етносоціальні уявлення в структурі «Я-концепції» університетської молоді: автореферат дис... канд. психол. наук / Ін-т психології ім. Г.С.Костюка АПН України. – К., 2003. – 24с.
7. Давидюк Н.О. Образ "Я" як регулятор подружніх взаємин: Автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.07/Прикарпат. нац. ун-т ім. В.Стефаника. – Івано-Франківськ, 2006. – 19 с.
8. Кривоконь Н.І. Соціально-психологічні чинники професійної самоідентифікації фахівців системи соціального захисту населення: автореферат дис... канд. психол. наук / Ін-т психології ім. Г.С.Костюка АПН України. – К., 2002. – 21с.
9. Кузікова С.Б., Корекція Я-концепції як умова подолання конфліктності у підлітків: Автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.07 / Ін-т психології ім. Г.С. Костюка АПН України. – К., 2000. – 20 с.
10. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. – М.: Политиздат, 1975. – 368с.
11. Маралов В.Г. Основы самопознания и саморазвития. – М., 2002- 256с.
12. Мацегора Я.В. Формування "образу Я" працівників ОВС у процесі професійного становлення: автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.06 / Харк. нац. ун-т внутр. справ. – Х., 2008. – 20 с.
13. Налчаджян А.А. Социально – психическая адаптация личности (формы, механизмы и стратегии). Ереван: Изд-во АН Арм. ССР, 1988, 263 с.
14. Райс Ф. Психология подросткового и юношеского возраста. – СПб.: Из-во Питер, 2000. – 624с.

15. Свіденська Г.М. Психологічні особливості розвитку самосвідомості особистості в період підліткової кризи: автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.07 / Інститут психології ім. Г.С.Костюка АПН України. – К., 2008. – 21 с.
16. Спиркин А.Г. Сознание и самосознание. – М.: Политиздат, 1972.– 471 с.
17. Тавровецька Н.І. Становлення естетичних почуттів у процесі формування Я-образу: автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.01 / Ін-т психології ім. Г.С.Костюка АПН України. – К., 2009. – 19 с.
18. Хухлаева О.В. Психология развития: молодость, зрелость, старость. – М., 2002.
19. Чеснокова И.И. Проблема самосознания в психологии. – М.: Наука, 1977. – 144 с.
20. Rogers C.R. Client – Centered Therapy. – Boston, 1951. – Hooyhton Mifflin. – P. 27-29.
21. Rosenberg M. Society and the Adolescent Self – image, Princeton University Press. – 1965. – P.70-74.
22. Staines J.W. A psychological and sociological investigation of the self as a significant factor in education unpublished Ph. D. Thesis, University of London. –1954. – P. 83-87.